

УДК 159.99

DOI <https://doi.org/10.32689/maup.psych.2023.2.2>**Артем МАКОВСЬКИЙ**

доктор філософії за спеціальністю психологія, старший викладач кафедри психології, педагогіки та соціально-економічних дисциплін, Національної академії Державної прикордонної служби України ім. Б. Хмельницького, вул. Шевченка б. 46, м. Хмельницький, Україна, 29000

ORCID: 0000-0003-2903-3351

Валентина МАКОВСЬКА

заступник директора з наукової роботи та інформатизації, Хмельницької обласної універсальної наукової бібліотеки, вул. Героїв Майдану, б. 28, м. Хмельницький, Україна, 29000

ORCID: 0000-0002-7611-1116

Artem MAKOVSKIY

PhD in Psychology, Sciences Senior Lecturer at Department of Psychology, Pedagogy and Socio-economic Disciplines, Bohdan Khmelnytskyi National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine, 46 Shevchenko Str., Khmelnytskyi, Ukraine, 29000

ORCID: 0000-0003-2903-3351

Valentyna MAKOVSKA

Deputy Director for Scientific Work and Informatization, Khmelnytskyi Regional Universal Scientific Library, 28 Heroes of the Maidan Str., Khmelnytskyi, Ukraine, 29000

ORCID: 0000-0002-7611-1116

НАДАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯМ ЗАСОБАМИ БІБЛІОТЕРАПІЇ PROVIDING PSYCHOLOGICAL ASSISTANCE TO MILITARY PERSONNEL BY MEANS OF BIBLIOTHERAPY

У статті представлено наукову розвідку щодо актуальної для сучасної української психології теми – пошуку додаткового психологічного інструментарію у роботі зі збереження психічного здоров'я військовослужбовців, як в місцях постійної дислокації військових частин, так і безпосередньо в зоні ведення бойових дій. **Метою статті** є огляд вітчизняних підходів та напрацьованого досвіду у процесі надання психологічної допомоги населенню України в цілому, та військовослужбовцям зокрема. **Методологія:** у дослідженні використовувалися загальнонаукові та спеціальні наукові методи, основою яких є застосування результатів теоретичних досліджень та інших узагальнених відомостей про основи бібліотерапії. Застосовано історичний метод та метод теоретичного аналізу через його теоретико-множинний різновид за підходами реалізації. **Наукова новизна** у цій роботі ми розглянули теоретичне підґрунтя щодо застосування бібліотерапії під час процесу надання психологічної допомоги клієнтам (військовослужбовцям), що напрацьовані психологами та військовими капеланами. А також висвітлили практичні напрацювання працівників Хмельницької обласної універсальної наукової бібліотеки у напрямку інтеграції бібліотерапії у свою професійну діяльність. **Висновки.** Вивчивши передовий досвід українських бібліотечних працівників, психологів та військових капеланів щодо застосування у своїй діяльності пасивної форми арттерапії (бібліотерапії) – встановлено, що на сьогодні бібліотерапія як засіб надання психологічної допомоги все, ще перебуває на стадії розвитку, та потребує додаткової роботи щодо її інтеграції у процес надання психологічної допомоги як військовослужбовцям зокрема, так і громадянам України в цілому.

Ключові слова: психічне здоров'я, психологічна допомога, бібліотерапія, військовослужбовці, військовий капелан, бібліотечний працівник, психолог.

The article presents scientific intelligence on a topic that is relevant for modern Ukrainian psychology – the search for additional psychological tools in the work to preserve the mental health of military personnel, both in places of permanent deployment of military units, and directly in the war zone. **The purpose of the article** there is an overview of domestic approaches and accumulated experience in the process of providing psychological assistance to the population of Ukraine in general, and to military personnel in particular. **Methodology:** the research used general scientific and special scientific methods, the basis of which is the application of the results of theoretical research and other generalized information about the fundamentals of the library. The historical method and the method of theoretical analysis are applied through its set-theoretic form according to implementation approaches. **Scientific novelty** in this work, we considered the theoretical basis for the use of bibliotherapy during the process of providing psychological assistance to clients (military personnel), developed by psychologists and military chaplains. And they also highlighted the practical experiences of employees of the Khmelnytskyi Regional Universal Scientific Library in the direction of integrating bibliotherapy into their professional activities. **Conclusions.** Having studied the best experience of Ukrainian library worker, psychologists and military chaplains regarding the use of a passive form of art therapy (bibliotherapy) in their activities, it was established that today

bibliotherapy as a means of providing psychological assistance is still at the stage of development, and requires additional work on its integration into the process of providing psychological assistance both to military personnel in particular and to citizens of Ukraine in general.

Key words: *mental health, psychological assistance, bibliotherapy, military personnel, military chaplain, library worker, psychologist.*

Постановка проблеми. Враховуючи те, що вже другий рік поспіль на всій території України проходять активні бойові дії. Сьогодні перед державою постає критичне питання – збереження психічного здоров'я суспільства в цілому та військовослужбовців зокрема. В межах «Національної програми психічного здоров'я та психосоціальної підтримки», яка має на меті допомогти громадянам подолати стрес, пов'язаний із війною (бойовими діями), та наслідки пережитих травматичних подій, запобігти розвитку психічних розладів, актуальним постає питання активного застосування всього наявного потенціалу держави щодо виконання зазначених завдань.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У наших попередніх наукових доробках [4; 5; 6] уже було здійснено загальний огляд наукових праць щодо результативних форм і методів застосування бібліотерапії у психопрофілактичній та психокорекційній роботі з особами, які зазнали психічних травм, і проаналізовано закордонні емпіричні дослідження фахівців-психологів з приводу позитивного ефекту застосування бібліотерапії у збереженні психічного здоров'я населення.

Аналізуючи результати цих досліджень можемо відзначити, що питання застосування бібліотерапії під час психологічної роботи розглядали такі дослідники, як І. Дмитрук, Ю. Дрешер, А. Заїчко, О. Коваленко, Н. Коржик, О. Лозова, О. Федій та інші; а також іноземні фахівці у галузі охорони здоров'я: Т. Apodaca, W. Miller, G. Calhoun, P. Cuijpers, A. Nichani, R. Gregory, R. Marrs, D. McCulliss, C. Morin, V. Mimeault та інші.

У цій статті ми хотіли б окреслити той ресурс яким володіє вітчизняна бібліотечна система та військові капелани. А саме застосування можливостей бібліотерапії під час надання психологічної допомоги військовослужбовцям.

Виклад основного матеріалу. Як слушно зазначає у своїй праці М. Марценюк, сьогодні бібліотерапія застосовується для роботи з широким колом психологічних проблем, зокрема при психокорекції різних психологічних травм та відхилень. Рекомендується для людей, які залишили своє звичне оточення і вимушені пристосовуватися до змінених умов життя [7, с. 221]. Що як ні як влучно характеризує сьогоднішніх військовослужбовців.

Ми поділяємо погляди автора і вважаємо, що застосування сьогодні бібліотерапії у практиці бібліотечних установ є вкрай важливим. З огляду на існування у військовослужбовців великої кількості проблем і утруднень психологічного характеру бібліотерапія, як допоміжна або рівноправна частина реабілітаційного процесу і не тільки, може застосовуватись в роботі з широким колом психологічних проблем, а саме: управління стресом, відновлення психологічного ресурсу та емоційної рівноваги, подолання та зниження психічної напруги, катарсис, аналіз, порозуміння та пошук виходів із важких ситуацій, примирення з нездоланими перепонами тощо. Позитивні наслідки застосування бібліотерапії виникають на різних рівнях психічної організації. По-перше, здійснюється вплив на психосоматичний стан бійця, посилюється психологічний опір; по-друге, читання допомагає розвинути комунікативні навички, що позитивно впливає на розвиток особистості як такої.

Сьогодні доцільно говорити про бібліотерапію як про «лікування» усіма бібліотечними засобами не лише окремої особистості, а й суспільства загалом [8, с. 46]. Депресію, стрес, страх перед змінами й десятки інших психічних і фізичних розладів лікують за допомогою ретельно підібраних художніх творів [9]. При відборі книг з метою бібліотерапевтичного впливу потрібно дотримуватися принципів: доступності викладу матеріалу; герої книги мають бути зрозумілі; схожість ситуацій в книзі та в реальному житті читача [10, с. 231].

У бібліотеках України бібліотерапія дедалі частіше знаходить своє практичне застосування: укладаються бібліографічні списки літератури, готуються методичні поради, організуються презентації книг, зустрічі з письменниками, створюються психологічні служби, працюють психологи-практики. До прикладу, потрібно зазначити зацікавлення відвідувачів Хмельницької обласної універсальної наукової бібліотеки (далі – бібліотека), особливо віддаленими користувачами, книг із рекомендаційних бібліографічних списків із серії «Жінки геройського чину», що знайомлять із визначним жіноцтвом України [2].

Так соціокультурні заходи, які проводяться в бібліотеці покликані не тільки познайомити

військових із книгами, а і дати їм можливість поспілкуватися з письменниками, істориками, психологами, представниками тих професій, які підсвідомо можуть допомогти подолати постравматичні синдроми. В рамках туру-презентації Хмельниччиною у бібліотеці відбулася презентація воєнного роману харківської письменниці Л. Охріменко «Оскар», який отримав відзнаку на Міжнародному літературному конкурсі «Коронація слова – 2021». Під час презентації авторка поділилася непередбачуваною передісторією появи роману «Оскар», розповіла про свою волонтерську діяльність та своїм практичним досвідом подолання тривожності, непевності та розчарувань під час евакуації з захопленого Криму, а потім і з окупованої Харківщини. Зустрічається з військовими, під час невеликих відпусток з фронту, і поет, а сьогодні парамедик М. Цимбалюк, член Національної спілки письменників України. Відбувалися і творчі зустрічі з письменницями О. Саліпою, вдовою загиблого у 2014 році військового С. Саліпи, та М. Іванцовою. Авторки презентували свої твори та розповіли про книги, що їх надихають, поділилася творчими планами та відповіла на запитання присутніх.

Також військовослужбовці відвідують презентації художніх та декоративно-прикладних виставок, зустрічі з майстрами та аматорами мистецтва, творчі майстер-класи та майстер-шоу, що організуються у бібліотеці. Зокрема: презентація графічних та акварельних картин С. Козака (відомого подільцем як архітектор, автор багатьох сакральних та громадських будівель, монументальних скульптур у Хмельницькому); презентація персональної фотовиставки В. Єрифи «Кривий Ріг в об'єктиві»; майстер-клас з ткацтва «Нові тенденції й естетика класики» за участю художника А. Каптаря; організовано низку майстер-класів з творчого особистісного розвитку та ін. Велике зацікавлення у військовослужбовців мають проведені заходи в рамках історичні студії «Україна крізь віки», це об'єднання для усіх, хто бажає вдосконалити та збагатити свої знання з історії України, зрозуміти сучасність за допомогою аналізу минулого завдяки історичним джерелам.

Бібліотека започаткувала психологічний полілог за участю практичного психолога, психотерапевта, кандидата психологічних наук Т. Матвійчук. Дана форма роботи спрямована на психічного здоров'я населення в період воєнного стану. Обговорено тематики: «Війна – мої реакції, думки, переживання: як зберегти себе і не вигоріти»; «Як вберегти емоційний стан і психологічне здоров'я

під час війни»; «Діти й війна: як допомогти та підтримати дітей»; «Війна... Чи можливо зберегти здорові стосунки»; «Пошук особистого психологічного ресурсу жінок в умовах війни».

В рамках соціального партнерства бібліотека доєдналась до реалізації данського проєкту «Психосоціальна підтримка (ПСП)», який реалізовується Товариством Червоного Хреста України у Хмельницькій області. Спільно з волонтерами психосоціальної підтримки Товариства Червоного Хреста України у Хмельницькій області, проведено серію заходів: майстер-класи у різних техніках виконання, арттерапевтичні вправи, мистецькі заходи, обговорення, спілкування, спрямовані на підвищення особистісного розвитку, адаптування та стабілізування психічного стану в теперішніх умовах, навчали дітей із родин військовослужбовців долати стрес та як діяти в стресових ситуаціях, допомагали виявити сильні сторони, розвивати уяву та творчі здібності.

Слід зазначити, що засобами бібліотерапії можна охопити не лише тих військовослужбовців, що перебувають у пунктах постійної дислокації та мають доступ до бібліотечних установ, а й в зоні бойових дій, де такий доступ відсутній. Починаючи з 2014 року для підтримки бойового духу та патріотичного виховання українських військовослужбовців бібліотеки України активно долучилися до Всеукраїнської акції «Бібліотека українського воїна», ініційованої Міністерством культури України. Впродовж усіх років бібліотеки збирають та передають у зону ведення активних бойових дій літературу з історії державності, історичну, художню, науково-популярну, сучасних українських та зарубіжних авторів.

Також в цьому напрямку активно працюють і військові капелани, адже ми знаємо, що у війську вони надають не лише духовну, але і психологічну допомогу військовослужбовцям [1; 12], а одним з інструментів душпастирства, що використовують у своїй діяльності військові капелани, є Біблія, а точніше арттерапевтична складова релігійних притч, які є пасивною формою арттерапії (бібліотерапії) [13]. З історії відомо, що активно «лікування книгою» практикували церковні бібліотеки, в яких зберігались великі масиви видань релігійного змісту, що приносили вірянам заспокоєння та надію. У середньовічній Європі книги використовували з «лікувальною» метою також у громадських, медичних і виправних установах. Вважається, що бібліотерапія перебувала під крилом церкви аж до епохи Відродження, допоки література

не стала світською і доступною широкому загалу. Сьогодні бібліотерапія є спеціалізованою формою психотерапії, що використовує художню літературу як одну з форм лікування словом [10].

У сучасних енциклопедіях і словниках є безліч визначень дефініції «притча», але нам найбільше імponує визначення, запропоноване А. Івановою, оскільки воно найкраще тлумачить значення притчі як психологічного засобу у роботі військового капелана: «Притча – це невеликий дидактико-алегоричний літературний жанр, мета якого – зобразити духовні та моральні істини. Притча несе в собі чіткий приклад якогось морального аспекту людського життя, що може підказати, спрямувати особу на шлях розв’язання життєвих проблем, саме вони допомагають знайти відповіді, коли особа перебуває на роздоріжжі або у безвиході» [3].

Інститут церкви за свою багатовікову практику зібрав широкий спектр притч, які можна використовувати в різних життєвих ситуаціях. У притчі зустрічаються символи й образи, що мають глибинний підтекст. Вони, ці образи, відправляють посил у підсвідомість, яка розпочинає процеси, за допомогою яких знижується психічне напруження. Результатом роботи з правильно підбраною притчею є інсайт.

Висновок. Отже, психотерапевтичний вплив читання виявляється в тому, що ті чи інші сприйняття, пов’язані з ними почуття, потяги, бажання, думки, засвоєні за допомогою книги, заповнюють нестачу власних образів та уявлень, замінюють хворобливі думки й почуття або спрямовують їх у нове річище, до нових цілей. Значущість бібліотерапії для підвищення соціальної потреби українських бібліотек різко зростає. Відповідно до останніх досліджень понад 80% українців відчувають високу напругу, занепокоєність та перебувають у стані емоційного вигорання на тлі стресів від війни. Тому, враховуючи наявність в Україні розгалуженої бібліотечної системи та певного досвіду застосування бібліотерапевтичних засобів бібліотечними фахівцями проходить поступова переорієнтація на бібліотерапевтичний напрямок, який відповідає потребам користувачів, дозволить підвищити престиж бібліотеки як соціального інституту, здатного допомогти людині скоригувати негативні наслідки соціальних та особистих змін.

Перспективою подальших наукових розвідок вбачаємо у дослідженні та апробації дієвих психологічних методик, що до застосування бібліотерапевтичного інструментарію у роботі з військовослужбовцями під час процесу психологічної декомпресії.

Література:

1. Войтюк О. Залучення військових капеланів до надання психологічної допомоги військовослужбовцям: теоретичний огляд закордонних досліджень. *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом. Психологія*. 2022. Вип. 2(55). С. 20-24. <https://doi.org/10.32689/maup.psych.2022.2.3>
2. Жінки геройського чину. *Хмельницька обласна універсальна наукова бібліотека* : веб-сайт. URL: http://ounb.km.ua/vidanya/2021/2021_02_22_2.pdf
3. Кушнір Р. Історії і притчі для особистісного зростання. Дрогобич : Коло, 2013. 224 с.
4. Маковський А. О., Маковська В. В. Перспективи застосування бібліотерапії як форми арт-терапії у роботі з прикордонниками – учасниками операції Об’єднаних сил. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія : психологічні науки*. Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2019. № 3(14). С. 173–191. URL: <http://surl.li/fcchr>
5. Маковський А. О., Маковська В. В., Маковський О. К. Застосування бібліотерапії під час надання психологічної допомоги комбатантам. *Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень* : матеріали XVI Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих учених (м. Луцьк, 17 травня 2022 р.) / Волинський національний університет імені Лесі Українки. Луцьк, 2022. С. 913–915.
6. Маковський А. О., Маковський О. К. Перспективи застосування пасивної форми арт-терапії у роботі з прикордонниками – учасниками операції Об’єднаних сил (у контексті бібліотерапії). *Філософсько-соціологічні та психолого-педагогічні проблеми підготовки особистості до виконання завдань в особливих умовах* : матеріали науково-практичної конференції (м. Київ, 31 жовтня 2019 р.) / Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського. Київ, 2019. С. 177–178.
7. Марценюк М. О. Терапевтичні можливості бібліотерапії як сучасного методу психологічної допомоги. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Психологія*. Том 31 (70) № 4 2020. С. 218–223. DOI <https://doi.org/10.32838/2709-3093/2020.4/34>
8. Моргун А. В., Желобанова А. О. Бібліотерапія: теоретико-методологічний аспект. *Бібліопсихологія, бібліопедагогіка, бібліографістика, бібліотерапія в освіті: теорія і практика*: збірник тез доповідей II Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (м. Мукачево, 14-15 квітня 2022 р.). Гол. ред. Т. Д. Щербан. Мукачево: МДУ, 2022. 80 с.
9. Семиженко А. Бібліотерапія. *Gazeta.ua*: веб-сайт. URL: https://gazeta.ua/articles/opinions-journal/_biblioterapiya/634774

10. Федій О. Естетотерапія : навч. посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2007. 256 с.
11. Koenig L., King D., Laroson V. Handbook of religion and health. Second Edition. New York : Oxford University Press, 2012. 1192 p.
12. Kostiuk O., Predko O., Predko D. Effectiveness of Media Tools of the Ukrainian Chaplaincy in Times of War. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*. 2023 Vol. 43(6). P. 70-83. DOI: <https://doi.org/10.55221/2693-2148.2442>
13. Makovskyi A. Military Chaplains' Provision of Psychological Assistance to Soldiers in Ukraine. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*. 2023. Vol. 43(6). P. 84-93. DOI: <https://doi.org/10.55221/2693-2148.2439>

References:

1. Voitiuk, O. (2022). Zaluchennia viiskovykh kapelaniv do nadannia psykholohichnoi dopomohy viiskovosluzhbovtsiam: teoretychnyi ohliad zakordonnykh doslidzhen. *Naukovi pratsi Mizhrehionalnoi Akademii upravlinnia personalom*. [Psycholohiia. Involvement of military chaplains in providing psychological assistance to military personnel: a theoretical review of foreign research. *Scientific Works of Interregional Academy of Personnel Management. Psychology*], 2(55), 20-24. DOI: <https://doi.org/10.32689/maup.psych.2022.2.3> (last accessed: 12.08.2023) [in Ukraine]
2. KHMELNYTSKA OBLASNA UNIVERSALNA NAUKOVA BIBLIOTEKA. Zhinky heroiskoho chynu. [KHMELNYTSKYI REGIONAL UNIVERSAL SCIENTIFIC LIBRARY. Women of heroic rank]. URL: http://ounb.km.ua/vidanya/2021/2021_02_22_2.pdf (last accessed: 12.08.2023) [in Ukraine]
3. Kushnir, R. (2013) Istorii i prytychi dlia osobystisnoho zrostantia [Stories and parables for personal growth] [in Ukraine]
4. Makovskyi, A., Makovska, V. (2019). Perspektyvy zastosuvannia biblioterapii yak formy art-terapii u roboti z prykordonnykamy – uchasnykamy operatsii Obiednanykh syl. *Zbirnyk naukovykh prats Natsionalnoi akademii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy. Serii: psykholohichni nauky*. [Prospects of Application of Bib-liotherapy as a Form Art-Therapy in Working With Border Guards – Participants of the Joint Forces Operation. *Collection of scientific works of the National Academy of the State Border Service of Ukraine. Series: psychological sciences*] 3(14), 173–191. URL: <http://surl.li/fchr> (last accessed: 12.08.2023) [in Ukraine]
5. Makovskyi, A. O., Makovska, V. V., & Makovskyi, O. K. (2022) Zastosuvannia biblioterapii pid chas nadannia psykholohichnoi dopomohy kombatanтам. *Moloda nauka Volyni: priorytety ta perspektyvy doslidzhen* [The use of bibliotherapy during the provision of psychological assistance to combatants. *Young science in Volyn: research priorities and perspectives*]. [in Ukraine]
6. Makovskyi, A. O., Makovskyi, O. K. (2019) Perspektyvy zastosuvannia pasyvnoi formy art-terapii u roboti z prykordonnykamy – uchasnykamy operatsii Obiednanykh syl (u konteksti biblioterapii). *Filosofsko-sotsiologichni ta psykholoho-pedahohichni problemy pidhotovky osobystosti do vykonannia zavdan v osoblyvykh umovakh* [Prospects for the use of a passive form of art therapy in working with border guards – participants in the operation of the United Forces (in the context of bibliotherapy). *Philosophical-sociological and psychological-pedagogical problems of preparing an individual to perform tasks in special conditions*]. [in Ukraine]
7. Martseniuk, M. O. (2020) Terapevtychni mozhyvosti biblioterapii yak suchasnoho metodu psykholohichnoi dopomohy. *Vcheni zapysky TNU imeni V.I. Vernadskoho. Serii: Psykholohiia* [Therapeutic possibilities of bibliotherapy as a modern method of psychological assistance. *Academic notes of TNU named after V.I. Vernadskyi. Series: Psychology*.] 31 (70) № 4, 218-223. DOI <https://doi.org/10.32838/2709-3093/2020.4/34> (last accessed: 12.08.2023) [in Ukraine]
8. Morhun, A. V., Zhelobanova, A. O. (2022) Biblioterapiia: teoretyko-metodolohichni aspekt. *Bibliopsykholohiia, bibliopedahohika, bibliografistyka, biblioterapiia v osviti: teoriia i praktyka* [Bibliotherapy: theoretical and methodological aspect. *Bibliopsychology, bibliopedagogy, bibliography, bibliotherapy in education: theory and practice*] [in Ukraine]
9. Semyzhenko, A. (2015) Biblioterapiia. *Gazeta.ua* [Bibliotherapy. *Gazeta.ua*] URL: https://gazeta.ua/articles/opinions-journal/_biblioterapiya/634774 (last accessed: 12.08.2023) [in Ukraine]
10. Fedii, O. (2007) Estetoterapiia : navch. posibnyk. [Esthetotherapy: teaching. book.] Kyiv. [in Ukraine]
11. Koenig, L., King, D., & Laroson V. (2012) Handbook of religion and health. Second Edition. New York : Oxford University Press. [in English]
12. Kostiuk, O., Predko, O., & Predko, D. (2023) Effectiveness of Media Tools of the Ukrainian Chaplaincy in Times of War. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*. 43(6), 70-83. DOI: <https://doi.org/10.55221/2693-2148.2442> (last accessed: 12.08.2023) [in English]
13. Makovskyi, A. (2023) Military Chaplains' Provision of Psychological Assistance to Soldiers in Ukraine. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*. 43(6), 84-93. DOI: <https://doi.org/10.55221/2693-2148.2439> (last accessed: 12.08.2023) [in English]